

MICHAŁ DZIKON
Uniwersytet Wrocławski

Berlińskie studia Stanisława Przybyszewskiego

Berlin Studies of Stanisław Przybyszewski

Abstract

The aim of this article is to show the course of medical studies of Stanisław Przybyszewski at the Royal University of Friedrich Wilhelm in Berlin with respect to the possibilities of him acquiring knowledge about mental illnesses that could have been used by this Polish-German writer in his subsequent novels to create protagonists immersed in madness. The author of the article analyses the materials of Berlin University from the time when Przybyszewski was its student (1889–1893). The analysed documents are the list of lecturers, and the lists of subjects included in the programme of studies. Additional material presented in the article include psychiatric books from the nineteenth and twentieth centuries. Analysing these books allows us to broaden the knowledge about the issues most likely discussed during the lectures, and about what the author of *Dzieci Szatana* could have possibly learnt about the then-known mental diseases. Analysis of the official forms from the University of Friedrich Wilhelm indicates that the would-be psychiatrist had an opportunity to take part in classes dealing with neurology and mental illnesses. My research shows that Berlin University may have provided Przybyszewski knowledge about melancholy (depression), neurasthenia and hysteria, and about the medical use of such drugs as morphine and opium. This article presents knowledge which will allow us to put under even closer analysis pieces of work of the author of *Confiteor* from the perspective of psychological aberration of characters.

Keywords: Berlin, mental illness, psychiatry, Royal University of Friedrich Wilhelm, Stanisław Przybyszewski, University.

1. Wprowadzenie

Dzieła Stanisława Przybyszewskiego są interesującym materiałem badawczym pod wieloma względami. Badacze literatury przełomu XIX i XX wieku podejmowali się, i nadal podejmują, prób analizowania dorobku twórczego autora *Confiteor*. Można wspomnieć chociażby o pracach Gabrieli Matuszek dotyczących twórczości Przybyszewskiego (i nie tylko jego) pod kątem mizoginizmu bohaterów (Matuszek 2014b) oraz ich neurotycznym zachowaniom ze szczególnym skupieniem się nad kwestią

męskiej hysterii jako schorzeniu artystowskim (Matuszek 2014a). Nie sposób pominąć monografii twórczości autora *Requiem aeternam* (Matuszek 2008), w której to Matuszek zaprezentowała analizę kryzysu nowoczesności ujawniającego się w postaciach bohaterów dzieł Przybyszewskiego. Ponadto o działalności literackiej „Stacha”, poruszając między innymi kwestie jego „chorych” bohaterów, pisali chociażby Wojciech Gutowski (1996; 2008; 1997), Andrzej Z. Makowiecki (1971) czy Maria Podraza-Kwiatkowska (1982; 1985; 1994).

Twórczość autora *Dzieci szatana* to szczególnie interesujący materiał dla badań nad psychologią jednostki okresu Młodej Polski, która przechodzi kryzys powiązany z nerwicami oraz psychozami, ponadto jest skazana na samotność, dystans i konflikt ze społeczeństwem (Borzym 1968; 1982). Według młodopolskiego „dziecka szatana”:

Jednostka twórcza posiada unerwienie o niesłychanej zmienności, o niebywałym zróżnicowaniu i skutek tego nie zna granic, gdy chodzi o jakość uczuć. Nie zna granic w boleśni i nie zna granic w radości. Ten intensywny sposób odczuwania skazuje jednostkę twórczą na to, żeby była sama i wyodrębniona. (Przybyszewski 1997: 51)

Przykładem realizacji tej koncepcji w prozie Przybyszewskiego może być między innymi osoba neurotycznego malarza Gasztowta z powieści *Krzyk* (Przybyszewski 1917), który żyje w odosobnieniu od innych ludzi oraz dodatkowo doznaje omamów związanych z postacią sobowtóra. To właśnie „Stach” w swoich dziełach zaprezentował podmiot chory, pogrążony w obłądnie. Jak pisze Gabriela Matuszek: „Jego [Przybyszewskiego – MD] bohaterowie toczą schizofreniczne zapasy z fundamentalnymi treściami kolektywnej/kulturowej (nie)świadomości, ożywianymi w procesie rozpadu osobowości” (Matuszek 2008: 371).

Można zaryzykować stwierdzenie, że wszyscy bohaterowie dzieł autora *Dzieci szatana* są chorzy. Postaci są wyposażone w rozwiniętą, wrażliwą, ale też silnie zdegenerowaną psychę. Charaktery stworzone przez Przybyszewskiego wyróżniają się czymś więcej niż zwykłym szaleństwem. Wykazują stan zwiększonego odczuwania rzeczywistości i nierzadko doświadczają codzienności w wymiarze metafizycznym. Dla Przybyszewskiego nienormalność to coś wyjątkowego: „Degeneracja nie jest degeneracją, tylko regularnie powracający i konieczny fenomen ewolucyjny, równie konieczne, jak to, co nazywamy normalnem — ba, milion razy konieczniejszy, bo norma, to głupota, – degeneracja zaś, to geniusz” (Przybyszewski 1900: 75).

Zdaniem pisarza z Łojewa „choroba duszy” jest kolejnym etapem rozwoju człowieka – wynaturzeniem, które uszlachetnia jednostkę twórczą. To dolegliwość, która pozwala artyście zostać „kapłanem sztuki” i górować nad innymi. Indywiduum twórcze w epoce *fin de siècle’u* staje się magnesem wszelkich aberracji psychicznych pozbawionym możliwości uniknięcia nadwrażliwości nerwów. Zwielokrotnione odczuwanie prowadzi geniusza w rejony niebezpieczne dla jego samego. Ponieważ wysublimowane neurony to nie tylko zmaksymalizowane odbieranie przyjemnych bodźców, lecz także tych niosących cierpienie i ból. Dlatego też bohaterami Przybyszewskiego są często ludzie sztuki, którzy cierpią na liczne zaburzenia emocjonalne, psychiczne, a czasami także fizyczne.

Stanisław Przybyszewski w swoich dziełach niejednokrotnie podejmował się próby pokazania jednostek chorych, cierpiących na nerwice czy inne schorzenia natury psychicznej, co pokazały między innymi wcześniej wspomniane prace badaczy literatury przełomu XIX i XX wieku. Temat psychologii jednostki twórczej, jej anormalne postrzeganie rzeczywistości były podejmowane niejednokrotnie, jednak autora niniejszego artykułu interesuje możliwość przyjrzenia się analizie tego zagadnienia

z perspektywy wiedzy samego Przybyszewskiego. Stąd przedmiotem badań zostały berlińskie studia polsko-niemieckiego pisarza i zaliczone przez niego kursy na wydziale medycyny, które mogły mieć znaczenie dla kształtowania osobowości bohaterów jego powieści, szczególnie *Krzyk* (Przybyszewski 1917), *Mocnego człowieka* (Przybyszewski 1923), *Dzieci szatana* (Przybyszewski 1899) czy *Dzieci nędzy* (Przybyszewski 1913).

2. Wykształcenie Przybyszewskiego

Stanisław Przybyszewski 18 sierpnia 1884 roku stał się uczniem Gimnazjum Królewskiego w Wągrowcu (*Königliches Gymnasium zu Wongrowitz*), do którego został przeniesiony z Torunia, gdzie wcześniej, w mocno zniemczonym mieście, dogłębnie poznał język niemiecki, co dało mu przewagę nad pozostałymi polskimi dziećmi (Helsztyński 1973: 33). Młody Przybyszewski nie miał wybitnych wyników w nauce, o czym pisze Stanisław Helsztyński (1973: 41), był raczej średnim uczniem. Aczkolwiek niedostateczną wiedzę z zakresu przyrody czy matematyki¹ późniejszy abiturient nadrabiał wypracowaniami niemieckimi oraz polskimi. Upór i pewna doza szczęścia doprowadziły Przybyszewskiego do egzaminu dojrzałości.

b) Ostern 1889 :

1. Bloch*) Otto	7. Febr. 1870	Wielu bei Mietschisko	Evg.	Wirt zu Wielu	9 J.	2 J.	Medizin
2. v. Graeve Stanislaus	4. Mai 1868	Karlshof Kr. Krotoschin	Kath.	verst. Rtgtsbes. zu Borek	2 J.	2 J.	Landwirt- schaft
3. Marcuse Gotthelf	31. Dez. 1870	Wongrowitz	Jüd.	verst. Lehrer zu Wongrowitz	10 J.	2 J.	Maschinen- baufach
4. Marschall Konstantin	8. April 1870	Schlüchtern (Hessen-Nassau)	Evg.	Kreisschulinsp. zu Wongrowitz	3 J.	2 J.	Rechts- wissensch.
5. v. Potwo- rowski Johann	7. Jan. 1867	Kossowo Kr. Kröben	Kath.	verst. Rtgtsbes. zu Kossowo	3 J.	2 J.	Militärfach.
6. Przyby- szewski Stanislaus	6. Mai 1868	Łojewo Kr. Inowrazław	Kath.	Elementarlehrer zu Łojewo	4½ J.	2 J.	Medizin
6. Wienke Boleslaus	23. Mai 1868	Choyna bei Gollantsch	Kath.	Probsteipächter zn Choyna	11 J.	3 J.	Theologie

*) Bloch ist auf Grund seiner zumeist guten wissenschaftlichen Leistungen, sowie seines tadellosen Betragens von der mündlichen Prüfung dispensiert worden.

1. Wykaz abiturientów Królewskiego Gimnazjum w Wągrowcu z roku 1889 z widocznym nazwiskiem Stanisława Przybyszewskiego, il. za: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/469251?id=469251> [dostęp: 01.06.2020]

1 Oprócz tych przedmiotów uczniowie Gimnazjum Królewskiego w Wągrowcu uczęszczali na zajęcia z religii, języka niemieckiego, łaciny, greki, języka francuskiego, języka polskiego, historii, geografii czy fizyki. Por.: (Dyckhoff, 1889).

„Stach” po uzyskaniu świadectwa maturalnego w 1889 roku zdecydował się na dalsze kształcenie i podjęcie studiów wyższych. Jego przyszłym zawodem miała być medycyna², lecz trudności finansowe związane z podjęciem studiów w tym kierunku okazały się na ten moment nie do przewyciężenia. Autor *Totenmesse* nie mógł liczyć na wsparcie ze stypendium Towarzystwa Pomocy Naukowej imienia Marcinkowskiego, które postanowiło wspomagać rozwój innych specjalistów niż lekarzy. Ponadto Przybyszewski nie miał zamiaru żyć nigdzie indziej niż w Berlinie („Nie zamierzał też Przybyszewski jechać do jakiegoś taniego, prowincjonalnego miasta, jak Wrocław, Gryfia, Lipsk, lecz do metropolii, do Berlina” Helsztyński 1973: 47). Wyjazd do stolicy Niemiec był marzeniem maturzysty z Wągrowca. Jednak kwestia materialna okazała się w tym wypadku decydująca i od 1889 roku abiturient wągrowieckiego gimnazjum został wpisany na listę studentów architektury na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma w Berlinie, a także zostały mu przyznane fundusze ze stypendium. Jednak szybko zorientował się, że nie był stworzony do bycia architektem. W liście z września 1889 roku do Pauliny Pajzderskiej pisze:

Nie jestem na architekta stworzony, masz Pani rację, nienawidzę pałaców i kościołów jako siedliska wszelkich zbrodni współczesnych – byłoby tragicznym gdybym je sam miał budować! [...] Ja kocham ludzi: gdy widzę gdzie nędzę, ból, cierpienie, to odczuwam daleko głębiej, daleko silniej, jak własne cierpienia. [...] W tym kierunku streściły się moje pragnienia, ja chciałbym wszystkim pomóc, chciałbym ból obcych koić, żeby swój własny uśmierzyć. Na duchowe cierpienia lekarzy nie ma – ale są na nędzę, na bóle fizyczne. Chciałbym być lekarzem – doktorem obłąkanych. (Przybyszewski 1937: 52)

Po niecałym roku Przybyszewski, wzmocniony w swoim postanowieniu lekturą dzieł Fryderyka Nietschego, wrócił do swoich pierwotnych planów i 8 maja 1890 roku został studentem medycyny na tej samej uczelni, tracąc jednocześnie wsparcie finansowe z Księstwa Poznańskiego. Wspomina o tym Stanisław Helsztyński (1973: 52), ale potwierdzenie można znaleźć przede wszystkim w rejestrach studentów Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma z lat 1890–1893 (Por.: *Amtliches Verzeichnis...* 1890a: 107; 1890b: 119; 1891a: 107; 1891b: 118; 1982: 105; 1893: 102), gdzie kolejno znajdują się informacje dotyczące nazwiska i imienia studenta, roku przyjęcia na dany semestr, miejsca urodzenia lub narodowości, kierunku studiów oraz informacje o miejscu zamieszkania.

Od maja 1890 do 1 lipca 1893 pisarz był słuchaczem medycyny na Królewskim Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma w Berlinie. Studiów jednak nie udało mu się ukończyć w związku z aresztowaniem za działalność socjalistyczną, które spowodowało skreślenie go z listy studentów (Helsztyński 1973: 53–54). Pobyt Przybyszewskiego w Berlinie nie zakończył się wraz z wydaleniem go z uczelni. Jego działalność artystyczna na terenie niemieckiej stolicy wiązała się z poznaniem wielu znamienitych osobistości ówczesnego świata sztuki. To tutaj nawiązał kontakt z przedstawicielami berlińskiej cyganerii: Augustem Strindbergiem, Ervardem Munchem, Richarda Dehmle i przede wszystkim jego późniejszą żoną Dagny Juel.

3. Uniwersytet Fryderyka Wilhelma w Berlinie

Królewski Uniwersytet Fryderyka Wilhelma (od 1949 roku Uniwersytet Humboldta) w Berlinie został otwarty w 1810 roku (podpisanie aktu fundacji w 1809 roku) przez ówczesnego króla Prus Fryderyka

2 Wskazuje na to spis abiturientów Gimnazjum Królewskiego w Wągrowcu z roku 1889, na którym widnieje nazwisko Przybyszewskiego i wybrany przez niego zawód.

Breuß, Fritz	— 92	Ostpreußen	Rechte	N	5	Charlottenburg
Breuer, Josef	— 91	Italien	Philos.	W	23	Johannis
Briebatsch, Kurt	93 —	Schlesien	Zahn.	NW	15	Röthener
Brieth, Benedikt	— 91	Amerika	Philos.	NW	63	Marien
Bringsheim, Harry	90 —	Berlin	Rechte	NW	4	Dorotheen
Probst, Ernst	— 92	Schweiz	"	W	52	Königsplatz
Proskauer, Max	92 —	Schlesien	"	W	13	Französische
Proskauer, Otto	93 —	"	"	N	36	Jäger
Przybyszewski, Stanislaus	90 —	Posen	Med.	N	14	Tief
Pulvermacher, Leopold	90 —	Ostpreußen	"	NO	38	Wöhlert
Pulvermacher, David	— 91	Westpreußen	"	NO	38	Georgenkirch
Pulzner, Rudolph	93 —	Schlesien	"	W	17	"
Purcell, Frederik	— 92	England	Zoolog.	NW	5	Göben
v. Puttkamer, Bernhard	— 92	Dom. Westpreußen	Rechte	SW	34	In den Zelten
Puwelle, Friedrich	93 —	Westfalen	"	NW	36	Wilhelm
Pyfferoen, Oskar	— 92	Belgien	"	NW	17	Bandel
						Mittel

2. Spis studentów Uniwersytetu Królewskiego Fryderyka Wilhelma w Berlinie z semestru letniego 1893 (od 16.04 do 15.08) z widniejącym na liście nazwiskiem Stanisława Przybyszewskiego, il. za: <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/1418/28702.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [dostęp: 22.04.2020]

Wilhelma III według koncepcji Wilhelma von Humboldta, która zakładała przede wszystkim „możliwość współistnienia różnych form wiedzy i różnych form prawdy, które wynikają z odmiennych »miejsc« i »czasów«, odmiennych biografii naukowych i założeń teoretycznych” (Melosik 2002: 30). Zatem uniwersytet według idei humboldtowskiej był miejscem, gdzie najważniejsze były wszechstronne badania naukowe z poszanowaniem odmienności zdań i poglądów. Dodatkowo Humboldt uważał, że osiągnięcie sukcesu zależy od relacji partnerskiej między wykładowcą a studentem, a ich równość polega na tym, że każdy z nich musi starać się w takim samym stopniu, aby rozwiązać otwarte problemy (Sauerland 2008: 30). Między innymi koncept von Humboldta realizowany na berlińskiej uczelni spowodował, że ta wszechnica posiadała bardzo wysoki status w czasach Stanisława Przybyszewskiego. Uniwersytet Fryderyka Wilhelma w Berlinie był ośrodkiem nauki o uznanej renomie w XIX wieku, który mógł poszczycić się wieloma wybitnymi osobowościami na listach wykładowców. Wystarczy wspomnieć nazwiska twórcy niemieckiej filozofii idealistycznej Georga Wilhelma Friedricha Hegla (1770–1831), jednego z twórców elektrofizjologii Emila du Bois-Reymonda (1818–1896) czy zdobywcy Nagrody Nobla w dziedzinie medycyny Emila von Behringa (1854–1917). W związku z tym Przybyszewski po podjęciu studiów medycznych otrzymał szansę czerpania wiedzy od najlepszych.

4. Studia Stanisława Przybyszewskiego na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma

W dokumentach uniwersyteckich z lat 1890–1893 (*Verzeichnis der Vorlesungen 1890–1893*) widnieją przedmioty przewidziane do realizacji na kierunku medycyna (*Heilkunde*) wraz z nazwiskami prowadzących. Oprócz takich przedmiotów, jak te związane z anatomią (prowadzone między innymi

przez profesora Oskara Hertwiga [1849–1922]) czy fizjologią (wykładowcami byli chociażby Albrecht Kossel [1853–1927] oraz wcześniej wspomniany Emil du Bois-Reymond) w spisie pojawiają się także przedmioty dotyczące toksykologii, chirurgii, fizjologii, a także patologii ludzkiego ciała. Jednak najistotniejsze pod kątem późniejszej twórczości autora *Mocnego człowieka* były te zajęcia, które poruszały zagadnienia chorób ludzkiej psychiki i neurologii. W katalogu zajęć z semestru letniego roku 1890 (*Verzeichnis der Vorlesungen...* 1890: 9) widnieją pozycje ważne pod kątem wiedzy autora *Synów ziemi* na temat degeneracji jaźni. Istotnymi dla pisarza zajęciami mogły być kursy prowadzone przez jedne z największych autorytetów ówczesnej psychiatrii. Zajęcia zatytułowane psychiatria z demonstracjami (*Psychiatrie mit Demonstrationen*) wykladał doktor Wilhelm Sander (1838–1922), który w tym czasie poza pracą na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma od 1887 roku pełnił funkcję dyrektora szpitala dla obłąkanych w Dalldorf (Pagel 1901: 1474). Podczas tych spotkań Przybyszewski mógł mieć szanse na poznanie licznych schorzeń znanych ówczesnej psychiatrii wraz ze szczegółowymi ich opisami oraz przykładami dodatkowo poszerzonymi o doświadczenia doktora Sander z chorymi w ośrodku, którym zarządzał. Mogły to być takie dolegliwości, jak na przykład: depresja (wtedy znana jako melancholia), paranoja, obłęd (między innymi takie schorzenia opisuje Theodor Meynert w swojej publikacji, 1890). Nie mniej istotne mogły się okazać zajęcia prowadzone przez profesora Emanuela Mendla (1839–1907) – autora takich książek takich, jak *Die Manie* (1881) czy *Progressive Paralyse der Irren* (1880) (Pagel 1901: 1115–1116). Zajęcia semestru letniego 1890 roku Mendel poświęcił, zgodnie ze swoją wizją łączenia neurologii z psychiatrią, wykładom na temat chorób układu nerwowego (*Cursus über die Krankheiten des Nervensystems*) oraz psychiatrii ogólnej (*Der Psychiatrie allgemeiner Theil*). Podczas prowadzenia zajęć o schorzeniach systemu nerwowego niemiecki neurolog i psychiatria mógł prezentować sposób diagnozowania, anamnezy i leczenia takich schorzeń, jak: zapalenie opon mózgowych, zakrzepica zatok żylnych mózgu oraz różnego typu nerwic, na przykład: ataksję, chorobę Gravesa-Basedowa, migrenę, chorobę Huntingtona lub histerię i neurastenię. Między innymi te schorzenia występują w publikacjach medycznych z przełomu XIX i XX wieku (Por.: Strümpell 1884; Goldscheider 1903).

Kurs prowadzony przez doktora Ernsta Siemerlinga (1857–1931) zatytułowany psychiatria ogólna i specjalna (*Allgemeine und specielle Psychiatrie*) dawał możliwość pogłębienia znajomości anormalnych stanów psychicznych. Te zajęcia z pewnością pozwalały osiąść podstawową wiedzę o patologii umysłu ludzkiego. Jednostkami chorobowymi, o których mógł wspominać Siemerling, to między innymi różnego typu stany melancholijne, maniakalne, napady wściekłości, paranoja, histeria³ i alkoholizm⁴. Podręczniki psychiatryczne z końca XIX wieku szczegółowo opisywały te schorzenia, przedstawiając typowe objawy, diagnostykę, przebieg, czas trwania, przyczyny chorób psychicznych (zarówno psychologiczne, jak i somatyczne) oraz sposoby leczenia. Von Krafft-Ebing w swoim podręczniku dla studentów z 1880 roku jako środki łagodzące różne schorzenia wymienia między innymi narkotyki. Na przykład wskazuje opium oraz morfinę jako środki uspokajające, które łagodzą przeculicę oraz niepokój (von Krafft-Ebing 1880: 293,295). Między innymi z lektury tego typu książek oraz uczestnictwa w zajęciach o tej tematyce Przybyszewski mógł dowiedzieć się o zbawiennej dla ludzkiej psychiki działalności tych specyfików⁵.

3 Według ówczesnej psychiatrii histeria była schorzeniem, które dotykało jedynie kobiety, szczególnie te z wielkich miast oraz wywodzących się arystokracji. (Krafft-Ebing 1886: 98–101)

4 Por.: (Krafft-Ebing 1880; Kirchoff 1892)

5 W twórczości Przybyszewskiego występują postaci uzależnione od różnego rodzaju używek, jak na przykład Jan z powieści *Dzieci nędzy*, który jest morfinistą. (Przybyszewski 1913); O zbawiennym wpływie narkotyków na psychikę artysty jest

Krankheiten des Rückenmarks, Dr. Oppenheim, Sonnabends, 11-12 Uhr, unentgeltlich.

Die Krankheiten der peripherischen Nerven, Prof. Mendel, Sonnabends, 6-7 Uhr, öffentlich.

Über Nervenkrankheiten mit Demonstration der neurologischen Untersuchungsmethoden, Dr. Martius, Dienstags, Freitags, 6-7 Uhr, privatim.

Praktischer Cursus in der Diagnostik und Therapie der Nervenkrankheiten mit besonderer Berücksichtigung der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie, Dr. Oppenheim, Montags, Mittwochs, 1-2 Uhr, privatim.

Über den Zusammenhang der Krankheiten des Nervensystems mit den übrigen Krankheiten, Prof. Bernhardt, Mittwochs, 6-7 Uhr, öffentlich.

Cursus über Krankheiten des Nervensystems mit besonderer Berücksichtigung der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie mit Krankendemonstrationen und praktischen Übungen, Prof. Bernhardt, Dienstags, Freitags, 6-7 Uhr, privatim.

Cursus der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie mit Demonstrationen, Dr. Remak, Mittwochs, 6-7 Uhr, unentgeltlich.

Cursus der speciellen Diagnostik und Elektrotherapie der Krankheiten des Nervensystems mit Demonstrationen und Übungen, Dr. Remak, zweimal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Cursus der neuropathologischen Diagnostik und Elektrotherapie, Dr. Eulenburg, zweimal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Der Psychiatrie allgemeiner Theil, Prof. Mendel, Sonnabends, 6-7 Uhr, öffentlich.

Psychiatrie mit Demonstrationen, Dr. Sander, Montags, Donnerstags, 6-7 Uhr, unentgeltlich.

Allgemeine und specielle Psychiatrie, Dr. Siemerling, Freitags, 4-5 Uhr, unentgeltlich.

Selbständige Übungen in der Herstellung mikroskopischer Präparate aus dem Gebiete der Pathologie des Hirns und des Rückenmarks, Prof. Mendel, täglich, privatissime.

Cursus der Diagnostik und forensischen Beurtheilung der Geisteskrankheiten, Dr. Sander, viermal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Cursus über die Krankheiten des Nervensystems, einschliesslich der Psychiatrie, Prof. Mendel, Montags, Dienstags, Donnerstags, Sonnabends, 5-6 Uhr, privatim.

Heilmittellehre und Receptirkunst mit Experimenten und praktischen Übungen im Receptiren und Dispensiren, Prof. Liebreich, Montags, Dienstags, Donnerstags, 5-6 Uhr; die dazu gehörigen Übungsstunden, nach Wahl entweder Donnerstags, 4-5 Uhr, oder Freitags, 4-5 Uhr, oder 5-6 Uhr, privatim.

Über Theorie und Erfahrung neuer Heilmittel, Prof. Liebreich, Mittwochs, 4-5 Uhr, öffentlich.

Arzneimittellehre mit Experimenten und Demonstrationen, sowie praktische Übungen im Receptschreiben und Anfertigen von Arzneien, Dr. Lewin, Montags, Dienstags, Donnerstags, Sonnabends, 5-6 Uhr, und in besonderen Übungsstunden, privatim.

Über Darstellungs-, Wirkungs- und Anwendungswise der neueren Arzneimittel, Dr. Lewin, Donnerstags, 6-7 Uhr, unentgeltlich.

Praktische Übungen im pharmakologischen Institut der Universität, Prof. Liebreich, täglich, 9-5 Uhr, privatissime.

Toxicologie mit praktischen Übungen, Prof. Liebreich, Mittwochs, 1-2 Uhr, privatim.

Toxicologie mit Berücksichtigung des chemischen und physikalischen Nachweises der Gifte, mit Experimenten und Übungen, Dr. Lewin, Mittwochs, Freitags, 5-6 Uhr, privatim.

Toxicologie mit Experimenten und Nachweis der Gifte, Dr. Langgaard, zweimal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Über balneologische Behandlung chronischer Krankheiten, Dr. Perl, einmal wöchentlich, unentgeltlich.

Diät und diätetische Curen nebst einer Über-

Z całą pewnością podczas zajęć z psychiatrii Przybyszewski mógł usłyszeć wiele znaczących informacji na temat neurastenii, którą von Krafft-Ebing uznał za „modną chorobę współczesnej [dziewiętnastowiecznej – MD] kultury” (Krafft-Ebing 1886: 87–88).

Podczas semestru zimowego 1890/1891 Przybyszewski miał okazję poszerzyć swoją wiedzę między innymi na temat psychiatrii i neurologii. Podobnie jak w semestrze letnim tego roku akademickiego doktor Sander prowadził kurs psychiatrii z demonstracjami, a doktor Siemerling psychiatrii ogólnej i specjalnej. Z kolei podczas zajęć u profesora Martina Bernhardta (1844–1915) (*Über des Zusammenhang der Krankheiten des Nervensystems mit den übrigen Krankheit; Cursus über Krankheiten des Nervensystems mit Besonderer Berücksichtigung der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie mit Krankendemonstrationen und praktischen Übungen*) wykładane były kwestie dotyczące schorzeń układu nerwowego oraz ich związku z innymi chorobami, elektrodiagnostyki i elektroterapii wzbogacone pokazem osób chorych i ćwiczeniami praktycznymi. Zgodnie ze stanem wiedzy lekarzy końca wieku XIX na temat elektrodiagnostyki oraz elektroterapii słuchacze wykładów profesora Bernhardta mogli dowiedzieć się o leczeniu tą metodą wszelkiego rodzaju nerwic, jak na przykład: neurastenię, hipochondrię, histerię czy epilepsję. Poza tym w literaturze tamtego okresu można znaleźć sposoby leczenia przy pomocy prądu elektrycznego atrofię (zanik) mięśni oraz chorób narządów zmysłów (Por.: Erb 1886; Lewandowski 1892).

Uniwersytet w Berlinie w semestrze letnim roku 1891 oferował mniejszą liczbę zajęć z psychiatrii – pozostały jedynie wykłady dotyczące psychiatrii ogólnej, które prowadził profesor Mendel, a także jego kurs z chorób układu nerwowego, w tym psychiatria (*Cursus über die Krankheiten des Nervensystems, einschliesslich der Psychiatrie*) oraz psychiatria ogólna i specjalna prowadzona przez doktora Siemerlinga. W semestrze zimowym tego roku akademickiego Przybyszewski miał szansę skorzystać przede wszystkim z oferty zajęć z zakresu neurologii. Swoje wykłady na temat chorób systemu nerwowego, elektroterapii i elektrodiagnostyki prowadzili doktor Albert Eulenburg (1840–1917), doktor Ernst Remak (1849–1911) oraz doktor Hermann Oppenheim (1858–1919).

Diagnostykę chorób układu nerwowego z ćwiczeniami praktycznymi ze szczególnym uwzględnieniem elektrodiagnostyki (*Diagnostik der Erkrankungen des Nervensystems, mit praktischen Übungen, besonders elektrodiagnostischen*) prowadził uczeń du Bois-Reymonda – doktor Alfred Goldscheider (Pagel 1901: 609) (1858–1935). Profesor Mendel nadal proponował kurs z zakresu chorób układu nerwowego ze szczególnym uwzględnieniem psychiatrii, a doktor Siemerling wykladał psychiatrię sądową z prezentacją medyczną dla medyków i prawników (*Forensische Psychiatrie mit Krankenvorstellung, für Mediciner und Juristen*).

Spis zajęć z zakresu psychiatrii i neurologii, które często były łączone zgodnie z poglądem, iż obie te dyscypliny się dopełniają⁶, nie zmienił się znacząco aż do ostatniego semestru Stanisława Przybyszewskiego jako studenta medycyny na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma. Nadal wykłady z zakresu psychiatrii ogólnej i chorób układu nerwowego prowadził Emanuel Mendel, a Ernst Siemerling przedstawiał zagadnienia związane z psychiatrią sądową. W 1893 roku oprócz wcześniej wspomnianych wykładów w ofercie uczelni pojawiły się interesujące zajęcia, które mogły umożliwić autorowi *Dzieci szatana* późniejsze stworzenie szczególnie ciekawych pod względem psychologicznym, a nawet psychiatrycznym konstrukcji osobowości bohaterów. Od semestru letniego tego roku studenci uczestniczyli w zajęciach

przekonany także bohater *Synów ziemi* Stasinek, który mówi: „Nie pomoże alkohol, to pomoże morfina, opium, szaleń, wszystko mi jedno, ale muszę coś stworzyć, coś tak wielkiego, tak niesłychanego...”. (Przybyszewski 1904: 33).

6 Zwolennikiem łączenia tych dyscyplin był między innymi profesor Emanuel Mendel.

heiten der oberen Respirationsorgane, mit Demonstrationen, Prof. B. Fränkel, Freitags, 12-1 Uhr, öffentlich.

Cursus der Laryngoskopie und Rhinoskopie, Dr. B. Baginsky, Montags, Donnerstags, 7-8 Uhr Abends, privatim.

Krankheiten des Rückenmarks, Dr. Oppenheim, Sonnabends, 11-12 Uhr, unentgeltlich.

Über den Zusammenhang der Krankheiten des Nervensystems mit den übrigen Krankheiten, Prof. Bernhardt, Mittwochs, 6-7 Uhr, öffentlich.

Cursus über Krankheiten des Nervensystems mit besonderer Berücksichtigung der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie mit Krankendemonstrationen und praktischen Übungen, Prof. Bernhardt, Dienstags, Freitags, 6-7 Uhr, privatim.

Über Nervenkrankheiten mit Demonstrationen, Dr. Eulenburg, Dienstags, Freitags, 4-5 Uhr, privatim.

Cursus der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie, Dr. Eulenburg, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Cursus der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie mit Demonstrationen, Dr. Remak, Mittwochs, 6-7 Uhr, unentgeltlich.

Cursus der Diagnostik und Elektrotherapie der Krankheiten des Nervensystems mit Demonstrationen und Übungen, Dr. Remak, zweimal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Cursus der Diagnostik und Behandlung der Krankheiten des Nervensystems, insbesondere der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie, Dr. Oppenheim, Montags, Mittwochs, 1-2 Uhr, privatim.

Über Nervenkrankheiten mit Demonstration der neurologischen Untersuchungsmethoden, Dr. Martius, Montags, Mittwochs, 6-7 Uhr, privatim.

Allgemeine und specielle Psychiatrie, Dr. Siemerling, Freitags, 4-5 Uhr, unentgeltlich.

Psychiatrie mit Demonstrationen, Dr. Sander, Montags, Donnerstags, 6-7 Uhr, unentgeltlich.

Cursus der Diagnostik und forensischen Beurteilung der Geisteskrankheiten, Dr. Sander, viermal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Cursus über die Krankheiten des Nervensystems, einschliesslich der Psychiatrie, Prof. Mendel, Montags, Mittwochs, Donnerstags, Sonnabends, 5-6 Uhr, privatim.

Gehirnanatomie mit besonderer Berücksichtigung der Physiologie und Pathologie, Prof. Mendel, Sonnabends, 6-7 Uhr, öffentlich.

Selbständige Übungen in der Herstellung mikroskopischer Präparate aus dem Gebiete der Pathologie des Hirns und des Rückenmarks, Prof. Mendel, täglich privatissime.

Übungen im klinischen Laboratorium, Dr. Zuelzer, viermal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatissime.

Heilmittellehre und Receptirkunst mit Experimenten und praktischen Übungen im Receptiren und Dispensiren, Prof. Liebreich, Montags, Dienstags, Donnerstags, 4-5 Uhr; die dazu gehörigen Übungsstunden, Donnerstags, 3-4 Uhr oder Freitags, 4-5 Uhr, oder 5-6 Uhr nach Wahl, privatim.

Über die Zusammensetzung und Wirkung der neueren Heilmittel, Prof. Liebreich, Mittwochs, 4-5 Uhr, öffentlich.

Toxicologisch-praktische Übungen, Prof. Liebreich, Mittwochs, 1-2 Uhr, im pharmakologischen Institut, privatim.

Praktische Übungen im pharmakologischen Institut der Universität, Prof. Liebreich, täglich, 9-5 Uhr, privatissime.

Arzneimittellehre mit Experimenten und Demonstrationen, sowie praktische Übungen im Receptschreiben und Anfertigen von Arzneien, Dr. Lewin, Montags, Dienstags, Donnerstags, Sonnabends, 4-5 Uhr, und in besonderen Übungsstunden, privatim.

Über Darstellungs-, Wirkungs- und Anwendungsweise der neueren Arzneimittel, Dr. Lewin, Donnerstags, 6-7 Uhr, unentgeltlich.

Toxicologie mit Berücksichtigung des chemischen und physikalischen Nachweises der Gifte, mit Experimenten und Übungen, Dr. Lewin, Mittwochs, Freitags, 4-5 Uhr, privatim.

Laryngoskopischer Cursus, Prof. Fräntzel, Dienstags, Freitags, 10-11 Uhr, privatissime.

Laryngoskopische Curse, Dr. Tobold, in noch zu bestimmenden Stunden, privatissime.

Über Laryngoskopie mit Übungen und Erläuterungen, Dr. Tobold, Dienstags, 3-4 Uhr, unentgeltlich.

Anatomie und Pathologie der Nase, des Schlundes und Kehlkopfes, Dr. H. Krause, Sonnabends, 11-12 Uhr, unentgeltlich.

Laryngoskopischer und rhinoskopischer Cursus, Dr. H. Krause, Dienstags oder Donnerstags, 1-2 Uhr, Sonnabends, 11-12 Uhr, privatim.

Die localtherapeutischen Methoden bei Krankheiten der oberen Respirationsorgane, mit Demonstrationen, Prof. B. Fränkel, Freitags, 12-1 Uhr, öffentlich.

Cursus der Laryngoskopie und Rhinoskopie, Dr. B. Baginsky, Montags, Donnerstags, 7-8 Uhr Abends, privatim.

Über Krankheiten der Verdauungsorgane, Prof. Gerhardt, zweimal wöchentlich, 5-6 Uhr, öffentlich.

Pathologie und Therapie des Diabetes mellitus mit Demonstrationen, Dr. Klemperer, Sonnabends, 11-12 Uhr, unentgeltlich.

Krankheiten des Rückenmarks, Dr. Oppenheim, Sonnabends, 11-12 Uhr, unentgeltlich.

Über den Zusammenhang der Krankheiten des Nervensystems mit den übrigen Krankheiten, Prof. Bernhardt, Mittwochs, 6-7 Uhr, öffentlich.

Cursus über Krankheiten des Nervensystems mit besonderer Berücksichtigung der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie mit Krankendemonstrationen und praktischen Übungen, Prof. Bernhardt, Dienstags, Freitags, 6-7 Uhr, privatim.

Über Nervenkrankheiten mit Demonstrationen, Dr. Eulenburg, Dienstags, Freitags, 4-5 Uhr, privatim.

Cursus der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie, Dr. Eulenburg, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Cursus der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie mit Demonstrationen, Dr. Remak, Mittwochs, 6-7 Uhr, unentgeltlich.

Cursus der Diagnostik und Elektrotherapie der Krankheiten des Nervensystems mit Demonstrationen und Übungen, Dr. Remak, zweimal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatim.

Cursus der Diagnostik und Behandlung der Krankheiten des Nervensystems, insbesondere der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie, Dr. Oppenheim, Montags, Mittwochs, 1-2 Uhr, privatim.

Diagnostik der Erkrankungen des Nervensystems, mit praktischen Übungen, besonders elektrodiagnostischen, Dr. Goldscheider, Dienstags, Freitags, 6-7 Uhr, privatim.

Allgemeine Pathologie und Therapie der Geisteskrankheiten, Prof. Jolly, einmal wöchentlich, öffentlich.

Forensische Psychiatrie mit Krankenvorstellung, für Mediciner und Juristen, Dr. Siemering, Freitags, 12-1 Uhr, unentgeltlich.

Cursus über die Krankheiten des Nervensystems, einschliesslich der Psychiatrie, Prof. Mendel, Montags, Mittwochs, Donnerstags, Sonnabends, 5-6 Uhr, privatim.

Gehirnanatomie mit besonderer Berücksichtigung der Physiologie und Pathologie, Prof. Mendel, Sonnabends, 6-7 Uhr, öffentlich.

Selbständige Übungen in der Herstellung mikroskopischer Präparate aus dem Gebiete der Pathologie des Hirns und des Rückenmarks, Prof. Mendel, täglich, privatissime.

Übungen im klinischen Laboratorium, Dr. Zuelzer, viermal wöchentlich, in noch zu bestimmenden Stunden, privatissime.

Heilmittellehre und Receptirkunst mit Experimenten und praktischen Übungen im Receptiren und Dispensiren, Prof. Liebreich, Montags, Dienstags, Donnerstags, 4-5 Uhr; die dazu gehörigen Übungsstunden, Donnerstags, 3-4 Uhr, oder Freitags, 4-5 Uhr, oder 5-6 Uhr nach Wahl, privatim.

Über die Zusammensetzung und Wirkung der neueren Heilmittel, Prof. Liebreich, Mittwochs, 4-5 Uhr, öffentlich.

Toxicologisch-praktische Übungen, Prof. Liebreich, Mittwochs, 1-2 Uhr, im pharmakologischen Institut, privatim.

dotyczących chorób nerwów i umysłu w Królewskim Szpitalu Klinicznym Charité (*Klinik der Nerven- und Geisteskrankheiten im Königl. Charité-Krankenhaus*) prowadzonych przez dyrektora placówki – profesora Friedricha Jolly’ego (Pagel 1901: 826) (1844–1904). Te fakultety mogły szczególnie wpłynąć na późniejsze konstrukcje bohaterów Przybyszewskiego. Obserwacja chorych umysłowo zamkniętych w szpitalu dla obłąkanych mogła dostarczyć szerokiego spektrum schorzeń psychicznych ówczesnego społeczeństwa, a także sposobów zachowań chorych nieszczęśników.

5. Konkluzje

Stanisław Przybyszewski podczas studiów medycznych w Berlinie w latach 1890–1893 miał ogromną szansę zdobyć wiedzę o chorobach psychicznych oraz schorzeniach układu nerwowego. Jego wizja artysty jako postaci ze zdegenerowanym zdrowiem psychicznym i późniejsze przełożenie tego poglądu na oblicza bohaterów powieści mogą być poparte także znajomością medycyny, szczególnie należy uwzględnić wiedzę, jaką mógł posiadać podczas uczęszczania na wykłady traktujące o chorobach umysłowych. Materiał, który Przybyszewski mógł opanować, na pewno pomógł mu w przyszłości wykreować w swoich powieściach postaci pogrążone w obłędzie, paranoi czy melancholii (depresji). Badanie dzieł prozatorskich twórcy *Confiteor* przez pryzmat jego wykształcenia, wiedzy zdobytej podczas studiów medycznych w Berlinie wymaga interdyscyplinarnego potraktowania poprzez połączenie nauk o literaturze z psychologią i psychiatrią, a także pogłębionej analizy tekstów literackich⁷.

Bibliografia:

- (1890a) *Amtliches Verzeichnis des Personal und der Studirenden der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin auf das Sommerhalbjahr vom 16. April bis 15. August 1890*. Berlin: Buchbruderei von Gustav Schade.
- (1890b) *Amtliches Verzeichnis des Personal und der Studirenden der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin auf das Winterhalbjahr vom 16. October 1890 bis 15. März 1891*. Berlin: Buchbruderei von Gustav Schade.
- (1891a) *Amtliches Verzeichnis des Personal und der Studirenden der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin auf das Sommerhalbjahr vom 16. April bis 15. August 1891*. Berlin: Buchbruderei von Gustav Schade.
- (1891b) *Amtliches Verzeichnis des Personal und der Studirenden der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin auf das Winterhalbjahr vom 16. October 1891 bis 15. März 1892*. Berlin: Buchbruderei von Gustav Schade.
- (1892) *Amtliches Verzeichnis des Personal und der Studirenden der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin auf das Sommerhalbjahr vom 16. April bis 15. August 1892*. Berlin: Buchbruderei von Gustav Schade.

⁷ Takie interdyscyplinarne podejście reprezentuje autor niniejszego artykułu, prowadząc badania do swojej rozprawy doktorskiej, w której zajmuje się chorobami bohaterów powieści Stanisława Przybyszewskiego.

- (1893) *Amtliches Verzeichnis des Personal und der Studirenden der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin auf das Sommerhalbjahr vom 16. April bis 15. August 1893*. Berlin: Buchbruderei von Gustav Schade.
- (1890-1893) *Verzeichnis der Vorlesungen*. Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität.
- Borzym, Stanisław (1968) „Przybyszewski jako filozof”. [W:] *Pamiętnik Literacki* 59 (1): 3–24.
- Borzym, Stanisław (1982) „Uwagi o światopoglądzie filozoficznym Przybyszewskiego”. [W:] Hanna Filipkowska (red.) *Stanisław Przybyszewski. W 50-lecie zgonu pisarza*. Wrocław: Ossolineum; 23–36.
- Dyckhoff, Matthias Sigismund (1889) *XVII Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums in Wongrowitz über das Schuljahr 1888-89*. Wongrowitz: E. Kremp.
- Erb, Wilhelm Heinrich (1886) *Handbuch der Elektrotherapie*. Lipsk: F.C.W. Vogel.
- Goldscheider, Alfred (1903) *Diagnostik der Krankheiten des Nervensystems: eine Anleitung zur Untersuchung Nervenkranker*. Berlin: Fischer's Medicin. Buchhandlung H. Kornfeld.
- Gutowski, Wojciech (1996) „Artysta - więzień urbanistycznych fantazmatów. O «Krzyku» Stanisława Przybyszewskiego”. [W:] Jacek Kolbuszewski (red.) *W krainie pamiętek. Prace ofiarowane profesorowi Bogdanowi Zakrzewskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej; 345–52.
- Gutowski, Wojciech (1997) *Nagie dusze i maski. O młodopolskich mitach miłości*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Gutowski, Wojciech (2008) *Konstelacja Przybyszewskiego*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Helstyński, Stanisław (1973) *Przybyszewski. Opowieść biograficzna*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kirchoff, Theodor (1892) *Lehrbuch der Psychiatrie für Studirende und Aerzte*. Lipsk, Wiedeń: Franz Deuticke.
- Krafft-Ebing, Richard von (1880) *Lehrbuch der Psychiatrie auf klinischer Grundlage: für practische Ärzte und Studirende*. T. 3. Stuttgart: Union Deutsche Verlagsgesellschaft.
- Krafft-Ebing, Richard von ([1886]1886) *Nasz wiek nerwowy. (Nasze zdrowie i chore nerwy)*. Przekład powstał w tym samym roku, z upoważnienia autora; nazwisko tłumacza nieznane. Warszawa: Teodor Paprocki i S-ka.
- Lewandowski, Rudolf (1892) *Elektrodiagnostik und Elektrotherapie einschliesslich der physikalischen Propädeutik für praktische Ärzte*. Wiedeń, Lipsk: Urban & Schwarzenberg.
- Makowiecki, Andrzej Z. (1971) *Młodopolski portret artysty*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Matuszek, Gabriela (2008) *Stanisław Przybyszewski - pisarz nowoczesny. Eseje i proza – próba monografii*. Kraków: Universitas.
- Matuszek, Gabriela (2014a) „Choroba jako maskarada? Neurotycy, histerycy, narcyzy w artystowskiej prozie polskiego modernizmu”. [W:] *Maski i demony wczesnego modernizmu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego; 163–90.
- Matuszek, Gabriela (2014b) „Kultura kontra natura? O mizoginizmie fin de siècle'u”. [W:] *Maski i demony wczesnego modernizmu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego; 66–87.
- Melosik, Zbyszko (2002) *Uniwersytet i społeczeństwo. Dyskursy wolności, wiedzy i władzy*. Poznań: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Meynert, Theodor (1890) *Klinische Vorlesungen über Psychiatrie auf wissenschaftlichen Grundlagen: für Studirende und Aerzte, Juristen und Psychologen*. Wiedeń: Wilhelm Braumüller.
- Pagel, Julius (1901) *Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin: Urban & Schwarzenberg.
- Podraza-Kwiatkowska, Maria (1982) „«Naga dusza» i «epoka mundurów»”. [W:] *Stanisław Przybyszewski. W 50-lecie zgonu pisarza*. Wrocław: Ossolineum; 39–54.

- Podraza-Kwiatkowska, Maria (1985) *Somnambulicy, dekadenci, herosi. Studia i eseje o literaturze Młodej Polski*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Podraza-Kwiatkowska (1994) „Bóg, ofiara, clown czy psychopata? (O roli artysty na przełomie XIX i XX wieku)”. [W:] *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Przybyszewski, Stanisław (1899) *Dzieci szatana*. Lwów: Księgarnia Polska.
- Przybyszewski, Stanisław (1900) *Na drogach duszy*. Kraków: L. Zwoliński i S-ka.
- Przybyszewski, Stanisław (1904) *Synowie ziemi*. Lwów: Księgarnia Polska B. Połonieckiego.
- Przybyszewski, Stanisław (1913) *Dzieci nędzy*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Przybyszewski, Stanisław (1917) *Krzyk*. Lwów: Literacki Instytut Wydawniczy „Lektor”.
- Przybyszewski, Stanisław (1923) *Mocny człowiek*. Warszawa: Literacki Instytut Wydawniczy „Lektor”.
- Przybyszewski, Stanisław (1937) *Listy*. T.1, 1879-1906. Gdańsk: Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki.
- Przybyszewski, Stanisław (1997) „Z psychologii jednostki twórczej, cz. I: Chopin i Nietzsche”. [W:] *Synagoga szatana i inne eseje*, przetłumaczone przez Stanisława Helsztyńskiego. Kraków: Oficyna Literacka.
- Sauerland, Karol (2008) „Idea uniwersytetu - aktualność tradycji Humboldta?” [W:] *Przegląd Pedagogiczny*, nr 1: 29–37.
- Strümpell, Adolf (1884) *Lehrbuch der Speciellen Pathologie und Therapie der inneren Krankheiten. Für Studierende und Aerzte*. T. 2. Lipsk: F.C.W. Vogel.

Spis ilustracji

- Wykaz abiturientów Królewskiego Gimnazjum w Wągrowcu z roku 1889 z widocznym nazwiskiem Stanisława Przybyszewskiego. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/469251?id=469251> [dostęp: 01.06.2020]
- Spis studentów Uniwersytetu Królewskiego Fryderyka Wilhelma w Berlinie z semestru letniego od 16. kwietnia do 15. sierpnia 1893 roku z widocznym nazwiskiem Stanisława Przybyszewskiego. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/1418/28702.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [dostęp: 22.04.2020].
- Spis zajęć semestru letniego 1890 r. kierunku medycyna na Uniwersytecie Królewskim Fryderyka Wilhelma w Berlinie. https://www.digi-hub.de/viewer/image/DE-11-001798649/5/LOG_0003/ [dostęp: 22.04.2020].
- Spis zajęć semestru zimowego 1890/1891 kierunku medycyna na Uniwersytecie Królewskim Fryderyka Wilhelma w Berlinie. https://www.digi-hub.de/viewer/image/DE-11-001799596/5/LOG_0003/ [dostęp: 22.04.2020].
- Spis zajęć semestru zimowego 1891/1892 kierunku medycyna na Uniwersytecie Królewskim Fryderyka Wilhelma w Berlinie. https://www.digi-hub.de/viewer/image/DE-11-001799601/5/LOG_0003/ [dostęp: 22.04.2020].

